

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Капан А.Н.

Тарих мамандығының 4 курс студенті

Ғылыми жетекшісі профессоры, тарих ғылымының докторы Аманжол Күзембайұлы
Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
assel461@mail.ru

«Алтын Орда» атауы XVI ғасырда ғана пайда болды. Бұл мемлекет болған кезде ол Шыңғыс ханның үлкен ұлының атымен Ұлыс Жошы аталды. Шыңғыс хан көзі тірісінде жаулап алған жерлерінің бір бөлігін (Балқаш көлі мен Арал теңізі маңындағы, Оңтүстік Сібірдегі ұлан-ғайыр аумақтар) Жошыға мұраға (ұлыс) берді. Ол үлкен ұлына әлі жаулап алмаған Шығыс Еуропаның «татар аттарының тұяғы жететін» шектерге дейінгі жерлерді өсиет етті. 1227 жылы Жошы қайтыс болғаннан кейін бұл жерлерді оның ұлы, Шыңғыс ханның немересі Батудың өзі жаулап алып, әкесінің атымен мемлекет құрды.

Ұлыс Жошыда әртүрлі халықтар өмір сүрген. Мұнда Еуразияның түркі, славян, моңғол, иран, кавказ және басқа халықтарының мәдениеттері біріктірілді. Олардың көпшілігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Кейбір халықтар, мысалы, бұлғарлар, Қырым және Хорезм халықтары отырықшы өмір салтын ұстанды. [1, б. 58 - 59]

Ф.Энгельс «Адамды адам еткен – еңбек» десе, осыған орайлас, «Адамды адам еткен тіл» деуге де болды [2]. Тіл дегеніміз – тұтас бір әлем. Тіл – адамдардың арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге сол халықтың ғасырлар бойғы даму барысында жинақтаған өмір, қоғам, табиғат жайлы білім-ғылымдарының жиынтығы, адамзат қоғамының бір бөлшегі ретіндегі өздері, басқалар туралы мағлұматтар, т.б. Демек, бір тілдің немесе ұлттың тарихтың санасынан жоғалуы – адамзат қоғамының, кейінгі өз ұрпақтарының жақсы, бақытты ғұмыр сүруі үшін пайдалануы тиіс болған ол жасаған рухани, мәдени қазынасының бір бөлшегінен айырылу, ұлттық, тарихи, жергілікті ерекшеліктері бар адамзаттық мәдениеттің жойылуы деген сөз. Бұл дегеніміз – бір сөзбен айтқанда, тілдік, этникалық, мәдени апат.

XIII-XIV ғғ. - қазақ тілінің одан әрі даму және әдеби тілдердің халыққа жақындау уақыты бірі. Моңғол тілі Қазақстан жерінде кең таралмаған тілдердің бірі және Мөңке мен Бату хан тұсында барлық мемлекеттік және ресми құжаттар түркі тілдерінде жүргізілді. Халық диалектілерінің арасында бірнеше диалектілерден тұратын қыпшақ тілі үстемдік етуді жалғастырды. Сонымен қатар, Қырым мен Оңтүстік Қазақстанның отырықшы аудандарында Шығыс Түркі топтарының тілдері - оғыздар мен ұйғырлар - қарлықтар сақталып, хазарлар мен соғдылар біртіндеп қолданыстан шықты.

Алтын Орда жайында жазылған отандық ғалымдардың еңбектері А. Күзембайұлының «История Казахстана: учеб. для вузов» атты еңбегінде Бату ханның билігі тұсы және одан кейінгі Сартақ және Берке хандар туралы құнды деректерді кездестіреміз [3].

Рухани мәдениет - адам мен қоғамның рухани өмірінің әртүрлі аспектілерін, сондай-ақ белгілі бір мәдени - тарихи бірлікке немесе жалпы адамзатқа тән білім мен дүниетанымдық идеялар жүйесін қамтитын адам қызметінің саласы.

Ғылым мен білім Алтын Орданың рухани мәдениетінің бір бөлігі болды. Сарайда астрономия мен геодезияның дамуын археологиялық қазбалар кезінде табылған астролябтың сынықтары мен квадранттары дәлелдейді. Елорда да басқа елдерден келген дәрігерлер тұрып, жұмыс істеген. Қарапайым халық арасында сауаттылық кең тараған.

Шығыстың, әсіресе мұсылмандықтың ғылыми дәстүрлері Алтын Ордада өзіндік даму жолын тапты. Бұл көне түркілік те, мұсылмандық құрамдастарды да бойына сіңірген ерекше өркениеттік деңгей еді. Онда көне түркі музыкалық қабаты сақталған. Тіпті музыкалық

мәдениеттің бір түрі болды. Сонымен, 1340 жылы «Ненеки Джан» жырының ноталары Сарайда жазылып алынған. [4, б. 86 – 87].

Алтын Орда ғалымдарының Жерді Күнді басқа планеталармен бірге айналатын шар ретінде қабылдағаны да маңызды. Ал, христиандық Еуропада адамдар 150 жылдан кейін де инквизицияның отында өртенді, олар бидғат ретінде қабылданды.

Тек Сарайда ғана емес, еліміздің басқа қалаларында да түрлі оқу орындарының кең желісі құрылды. Мұнда көрнекті теологтар, ғалымдар мен жазушылар, соның ішінде мұсылман Шығысының белгілі орталықтарынан келген адамдар дәріс берді. Сонымен ұзақ уақыт бойы көрнекті дін қайраткерлері Гянджа (Әзербайжан) тумасы Қожа Хасан ибн-Омар әл-Булгария, Ираннан келген босқын Әбу Мохтар ибн-Махмуд әл-Казвини, ферғаналық Госам ибн-Мәлик әл-Марғиани және басқалары Болгарда тұрды.

Исламның қабылдануы қалалар мен қала мәдениетінің дамуына үлкен серпін берді, бұған себеп болған араб жазуы мен жазба әдебиетінің таралуы. Фердоуси мен Рудакидің (X ғ.), әл-Ма-ари мен Омар Хайямның (XI ғ.), Аттар мен Низамидің (XII ғ.), Руми мен Саадидің (XIII ғ.) және басқа да бірқатар атақты ақындардың көрнекті шығармалары кең тарады. Олардың барлығы дерлік, данышпан Фердоусиден бастап, өзінің өлмейтін «Шах-наме» арқылы парсы немесе парсы-тәжік ақындары болды (араб классигі әл-Маари мен әзірбайжан Низамиінен басқа, бірақ олар парсы тілінде де жазған).

Шығыстың ұлы данышпандары мен ақындарының шығармалары Алтын Орда ақындарын XIV ғасырда – Ұлыс Жошы билігі дәуірінде жоғары дәрежеде дамыған өз әдебиетін жасауға итермеледі. Дәл осы кезеңде ортағасырлық әдебиеттің «Хосров пен Шірін» Құтби, «Махаббат-наме» Харазми поэмалары, Хисам Кятибтің «Жұмжума-Сұлтан», ақын Рабғузидің «Қисса-и-Рабғузи» поэмалары, прозалық шығармасы «Нахдж әл-фарadis» Махмуд әл-Булгари. [4, б. 92]

«Кодекс Куманикус» сөздігі Алтын Орда мен Солтүстік Қара теңіз аймағындағы генуездік және венециялық колониялар арасындағы сауда қатынастарының болғандығын куәландырады. Сөздіктің бірінші бөлігі үш тілде параллель үш бағаннан тұрады: латын, парсы және куман. Бұл бөлік шартты түрде келесідей атауға болатын жеке топтарға бөлінеді: «сөйлеудің барлық бөліктерінің жалпы мағынасындағы сөздер», «жалпы ұғымдар», «рухани және діни терминдер», «элементтер», «уақыт», «сезімдер», антонимдер, мінез-құлық ерекшеліктері, дене мүшелері мен мүшелері, географиялық және туристік терминдер, коммерциялық терминдер, тауарлар, үй ыдыстары, қолөнер, оқыту, ойын-сауық, әлеуметтік терминология», «тамақ» [5].

Алтын Орда дәуіріндегі әдеби мұраның нағыз маржаны – Сайф әл-Сарай шығармашылығы. Ақын 1321 жылы Қамыстыда (қазіргі Самара облысы) дүниеге келген. Сайф ас-Сарай Сарайда өмір сүрген, оқыған және шығармашылықпен айналысқан, осыдан «әс-Сарай» нисбасы. 80-жылдары тағдыр оны Мысырға лақтырды, ол 1396 жылы қайтыс болды. Сол жерде ол өз өлеңдерін жасады: 1391 жылы - «Гүлістан бит-түрік», 1394 жылы - «Сухайл мен Гүлдүр-сүн». Оның біріншісі – XIII ғасырдағы парсы авторы Саадидің аттас өлеңінің түркі тіліне еркін аудармасы. Өлең соңында Мәвл Қазиден Харазмиге дейінгі сегіз түркі, негізінен татар ақындарының шығармаларынан үзінділер берілген. Сарай осындай әрбір үзіндіні поэтикалық түрдегі түсініктеме-жауаптарымен сүйемелдейді. Бұл «Гүлістан бит-түрік» поэмасына орта ғасырлардағы татар поэзиясының өзіндік антологиясы ретінде ерекше мән береді. [6,б. 74].

Халық ауыз шығармашылығы шығыс әдебиетінің тамаша жетістіктерінің әсерінен дамыды. Соның көрнекті мысалы ретінде кейінгі Алтын Орда дәуіріндегі «Идегей» татар халық эпосын айтуға болады. XV – XVI ғасырларда халық арасынан шыққан есімі жоқ айтушылар құрастырған дастанның драмалық тағдыры қиын болды. Ол бірнеше ғасырлар бойы ауызша аңыз - әңгімелер түрінде өмір сүріп, ұрпақтан - ұрпаққа беріліп отырса, кейіннен дастандар туралы жазбалар пайда болды, көптеген жергілікті нұсқаларда. Ал 1989

және 1990 жылдары ғана «Идегей» татар және орыс тілдерінде (Семён Липкиннің аудармасы) жалпы оқырманға келді.

Әдебиет зерттеушілері антикалық және орта ғасыр жазушылары шығармаларын белгілі сюжеттер негізінде жазуды жақсы көргенін айтады. Бұл сол кездегі өзіндік поэтикалық канон, сол кездегі дүниетаным мен поэтикалық ойлаудың эстетикалық нормасы еді.

Бұл шығармалардың барлығы ортағасырлық шығыс поэзиясы мен философиясының аса құнды ескерткіштері бола отырып, жазба әдебиеттің, жалпы алғанда, рухани өмірдің осы калпында жоғары деңгейде дамығанын айғақтайды.

Алтын Орда мәдениеті туралы айта отырып, көптеген мәдени жаңалықтардың қайнар көзі – Илханидтер Иранмен байланыстардың жемістілігін атап өткен жөн. Алтын Орданың, соның ішінде діни байланыстары, Мамлюк Египетпен, Орталық және Кіші Азиямен байланыстары үлкен маңызға ие. Алтын Орданың Таяу және Орта Шығыс әлемімен жақындасу процестерінде X ғасырдан бастап мұсылман мәдениетінің белгісімен қалыптасқан болгар мұрасы өте сындарлы рөл атқарды. [7, б. 65]

Қорытындылай келе, Ұлыс Жошы мәдениеті жарқын қалалық және далалық ортағасырлық мәдениет, мозаика және майолика сәулет өнері мәдениеті, тамаша лирика мен терең философияға толы поэзия мәдениеті, шығыс даналығы мен мұсылмандық ғұлама руханият деп атауға болады. Ғажайып мәдениеті мен әсем каллиграфия, ежелгі тас мүсіндер мен монументалды ғибадат орындары.

Алтын Ордадағы мәдениеттің гүлдену кезеңі ұзаққа созылмады. XIV ғасырдың екінші жартысында басталған мемлекеттің дағдарысымен ол құлдырау кезеңіне енді. Қоғамның ағартушы бөлігінің көптеген өкілдері елден кетіп жатыр. Таяу Шығыс ислам ғылымы мен мәдениетінің орталығына айналды.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Якубовский А.Ю., Греков Б.Д. Золотая Орда и её падение.- М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. - 582
- 2 <https://anatili.kazgazeta.kz/news/36838>
- 3 Кузембайулы А. История Казахстана: учеб. для вузов / А. Кузембайулы, Е. А. Абиля. - СПб.: Соларт, 2004. - 419 с.
- 4 Рашитов Ф.А. История татарского народа. С древнейших времен до наших дней: Учебное пособие для национальных школ, гимназий, лицеев. - Саратов: Приволж. изд-во "Детская книга", 2001. - 288 с.
- 5 Расовский Д. А. К вопросу о происхождении Codex Cumanicus // Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archeologie. Histoire de l'art. Etudes byzantines. (Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием им. Н. П. Кондакова). Т. III. Prague, 1929. С. 195–206.
- 6 История татар с древнейших времен: Народы степной Евразии в древности. - Казань: Изд. "Рухият", 2002. - 552 с.
- 7 Егоров В.Л. Золотая Орда: Мифы и реальность. - М., 1990. - 344 с.